

11. «*Naukova ta innovatsiina diialnist v Ukraini*» (2014), [Research and Innovation in Ukraine] / Vidpovidalnyi za vypusk O.O. Karmazina, Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
12. Pabat, O. V. (2010), «Innovation and economic security of the state: the essence and approaches to definitions», *Konkurentsia: [visnyk antymonopolnoho komitetu Ukrainy]*, vol. 4 (39), pp.40–44.
13. *Serednii kurs hryvni do inozemnykh valiut* [The average rate of hryvnia to foreign currencies] – Official site of the National Bank of Ukraine. Available at: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080 (Accessed 4 Dec 2014)
14. Sukhorukov, A. I. and Kharazishvili, Yu. M. (2013), «As for the methodology of integrated assessment components of economic security», *Stratehichni priorytety*, vol. 3, pp. 5–15.
15. *Ukraina v systemi mizhnarodnoi bezpeky* [Ukraine in the international security], Natsionalnyi instytut problem mizhnarodnoi bezpeky, Kyiv, Ukraine.
16. Shybyn, A.V. (2010), «Principles and Criteria Provision of regional socio-economic systems security». Available at: www.managementofrisk.ru/magazine/Numbers/2010-1/Shibin.doc (Accessed 4 Dec 2014).

УДК 63: 314(477)

Ганна САБЛУК
науковий співробітник
ННЦ «Інститут аграрної економіки»
E-mail: pd@iae.kiev.ua

ДЕМОГРАФІЧНА ПАЛІТРА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

***Анотація.** На основі проведених досліджень висвітлено авторську оцінку стану демографічної ситуації на сільських територіях. Показано дефіцит робочих місць, інтенсивна міграція жителів села, особливо кваліфікованих кадрів, процес обезлюднення сіл, потенціал людей, який залишився проживати в сільській місцевості, що становлять переважно люди похилого віку.*

Розглянуто напрями подальшого розвитку сіл і сільських територій для підвищення добробуту селян. Наголошується на відродженні родючості землі, природи, оздоровленні лісів, збереженні чистоти повітря, води, річок та озер, на розвиток поселенської мережі з повноцінним формуванням житлового середовища селян, створення сприятливих умов зайнятості людей, поліпшення їхніх культурно-побутових соціальних послуг за можливості втілення в господарську діяльність інвестиційних коштів. Особливу увагу приділено гендерній проблемі, умовам покращення життя жіночого населення. Показані зміни, що зазнало сільське населення за останні десятиліття, надано його статеві-вікову оцінку та особливості розподілу праці при виконанні різного роду робіт і обов'язків у селянському дворі, виділено міграцію сільського населення, особливо молоді та жінок, зміну співвідношення чоловічого та жіночого населення для виконання виробничих функцій, що сформувало існуючу гендерну диспропорцію та безробіття на селі, тенденцію зростання рівня розлучень і розпаду сімей, а також показників злочинності та захворювань. Визначено вкрай важливим для розвитку сіл і сільських територій створення робочих місць у сільській місцевості, покращення соціальної інфраструктури – доріг з твердим покриттям, газифікації, телефонних зв'язків та телебачення, дитячих садочків та шкіл, підвищення рівня оплати праці працівникам сільського господарства до рівня цього показника в середньому по державі, а також створення соціально-культурних жіночих центрів при кожній сільській раді, в яких би концентрувалися всі проблеми життя і буття жінки-селянки.

***Ключові слова:** гендерна диспропорція, міграція, соціальний розвиток, сільські поселення, демографічний стан, самозайнятість, робочі місця, жіночі центри.*

Anna SABLUK

researcher

NSC «Institute of agrarian economy»

E-mail: pd@iae.kiev.ua

DEMOGRAPHIC PALETTE SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF RURAL POPULATION

Abstract. On the basis of the research highlights the author's assessment of the demographic situation in rural areas. It shows shortage of jobs, intensive migration of the villagers, especially of qualified personnel, process of depopulation of villages, potential people who stayed to live in rural areas, which constitute mainly the elderly. Consider areas for further development of villages and rural areas to improve the welfare of farmers. It is noted for reviving the fertility of the earth, nature, forest rehabilitation, prevention of air, water, rivers and lakes, the development of a full settlement network, formation of peasants' living environment, creating favorable conditions for employment of people, improve their social cultural and welfare services for the implementation of economic opportunities, the activities of investment funds. Particular attention is paid to gender issues, improving the conditions of life of the female population. Show changes which suffered the rural population in the last decade, given its sex - age assessment and distribution work features in the performance of different kinds of work and responsibilities. Homesteading, highlighted the migration of the rural population, especially young people and women, changing the balance of male and female population for carrying out functions that formed the existing gender disparity and unemployment in the country, the trend of growth of divorce and family breakdown and crime rates and disease. Determined extremely important for the development of villages and rural job creation in rural areas, improving social infrastructure – paved roads, gasification, telephone and television, kindergartens and schools, increased wage agricultural workers to the level of this indicator the average for the state and create socio-cultural women's centers in every village council, which would focus on all of problems of women.

Keywords: *gender disparities, migration, social development, rural settlements, demographic, self-employment, jobs, and women's centers.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціального розвитку села особливого значення набуває якісне та кількісне визначення соціально-культурного та побутового благополуччя сільських людей, адже нові форми власності й організації праці повинні супроводжуватися й новими формами соціального обслуговування селян. Мудрим людям усіх періодів людської цивілізації відомо, що життєвий рівень всього суспільства залежить від благополуччя сільських поселень. Про це свідчить досвід країн Західної Європи, США, Японії та інших країн світу, де дбають про сільськогосподарське виробництво, нічого не шкодуючи для його розвитку. Чим краще буде жити село, тим благополучніше розвиватимуться всі території держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціального розвитку села займалася багато вчених: Е. Лібанова [1; 2], В. Юрчишин [5], К. Якуба [3; 4], І. Прокопа [7], О. Булавка [6], В. Дієсперов [10] та ін.

Визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, виходячи з потреб нинішнього селянського життя, є безліч невирішених завдань цього характеру, які потребують подальшого аналізу та всебічного вивчення.

Мета і завдання статті. Метою статті є розкриття стану демографічної ситуації на сільських територіях та напрямів подальшого їхнього розвитку. Для поставленої мети необхідно вирішити таке:

- розкрити сучасну демографічну ситуацію на селі;
- проаналізувати гендерний стан сільського населення;
- обґрунтувати напрями подальшого розвитку сіл і сільських територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. За роки незалежності значних змін зазнала картина українського села, його діюча роль у суспільстві: зникла колгоспно-радгоспна система, у селі з'явився дефіцит робочих місць, а з цієї причини утворилася інтенсивна міграція жителів села,

особливо кваліфікованих кадрів – найбільш працездатної демографічно кваліфікованої робочої сили. В результаті цього в Україні вже давно відбувається процес обезлюднення сіл, а той потенціал людей, який залишився проживати в сільській місцевості, становлять переважно люди похилого віку.

На сьогодні в Україні багато неперспективних сіл, які знаходяться на порозі загибелі, а мільйони селян – на межі виживання. Але якщо людина покине землю, яка освоювалася працею багатьох поколінь селян, ця земля випадає з обороту і перестає родити.

Потрібно всім у державі замислитися над тим, як припинити переселення людей із сіл у міста. Вирішення цієї проблеми залежить головним чином від того, як розвиватимуться сільські території. Адже відомо всім, що країна розвиватиметься, якщо розвиватимуться її території, а в цьому все багатство держави.

Схаменись, людино, приземлися,
Не лети за хмари – там чуже.
Опустись на землю, не барися,
Бо вона знесилилась уже.
Бо землі не хочеться звикати
До самотніх безнадійних днів,
Бо вона втомилась виглядати
Заблукалих дочок і синів.
Приземлись, людино, ще не пізно,
Землю, наче матір, пригорни,
Щоб у майбутті не каються слізно
При кайданах вічної вини.

Ганна Саблук, «Пора спілих вишень», 2007 р.

У чому полягає розвиток сільських територій? Це відродження родючості землі, природи, оздоровлення лісів, збереження чистоти повітря, води, річок та озер. Це розвиток поселенської мережі з повноцінним формуванням житлового середовища селян, направленою на створення розширеного відтворення населення; створення сприятливих умов зайнятості людей, поліпшення їхніх культурно-побутових соціальних послуг, що можливе при втіленні в їхню господарську діяльність інвестиційних коштів. Жити на селі – це постійно спілкуватися з навколишнім природним світом, що є надійним і осяваючим процесом фізичного оздоровлення та духовного нагромадження. Бо вся краса сільська, що панує навколо людини, надійно її захищає та збагачує душу. І в тому та істина боротьби за тривалість людського життя, за його збільшення. При цьому важливо розуміти, що зберігаючи чудеса колосальної роботи природи, яка, до речі, самовідроджується, людство стоїть на шляху вирішення проблеми благоустрою та розквіту села, а це і є головною метою нашого життя.

Тільки за таких умов активнішою буде робота з повернення до землі справжнього господаря, а саме сільськогосподарське виробництво буде визначальним у зміцненні економіки країни. Земля, як спадщина, повинна переходити від батька до сина і бути задіяною в господарському використанні. В цьому вбачається послідовність, патріотизм, дбайливе ставлення до Землі, бо на ній народилася людина і вона є хранителем історії свого рідного краю.

Рідна земле, мила втіхо й нене,
Наша сила і палка любов,
Розстелила зіллячко зелене
Й ним годуєш українську кров,
Щоби червоніла в наших жилах,
Щоб не знала горя і біди,
Щоби світла радість скрізь родила, –
Ти нам усміхаєшся завжди.

Ганна Саблук, «Барви добра», 2013 р.

Селяни прагнуть належних змін, ніхто не заперечує активність і плідність роботи. Вони в очікуванні дій, продуманих реформ, бо зближені з землею, а це і ліси, і ґрунти, і вся природа. Тому на перший план у нашому суспільстві висувається «людський фактор», що часто порівнюється з поняттям трудової сили як виробничої системи. А це питання дієве тоді, коли виникає проблема обліку людських затрат, вимірювальних їхніми талантами, знаннями, вірою та іншими людськими факторами. Все залежить від того, якою мірою та в якому середовищі працює людина, яку можливість має для самостійного прийняття рішення – бути виконавцем чи контролюючою особою. При цьому повинні бути враховані всі побажання і надії сільського трудівника, спосіб його життя й умови, в яких проживає.

Відомо, що матеріальні та культурно-побутові умови життя на селі ще далеко не відповідають потребам сільського населення. Недооцінка людського фактора довела до посилення міграційних процесів, які характеризуються зниженням народжуваності населення, підвищенням смертності, причому ріст смертності перевищує ріст народжуваності.

Виріс дефіцит кваліфікованих кадрів, що значною мірою впливає на оптимізацію забезпечення аграрного виробництва ресурсами живої праці. А ця проблема – відтворення трудового потенціалу в аграрній сфері – невід’ємна від вирішення соціальних перетворень на селі.

Звичайно, запорука спокійного, забезпеченого життя – це по-сучасному обладнане, механізоване, електрифіковане, газифіковане село, і селянин, який там проживає – то справжній господар у своєму облаштованому будиночку. Він зв’язаний із землею, підготовлений до опанування майстерності та технології інтенсифікації виробництва, підтримує родючість землі, яку обробляє, береже і захищає природу. Так повинно жити суспільство при постійній підтримці держави.

На жаль, такої перебудови села ще нема. Але є українська земля, яка виглядає з року в рік відповідальних господарів. І є селяни, праця яких формувала в наших предках патріотичний дух, створювала славу і велич народу України. То чому нема повернення до добробуту, до відновлення рідних ряснозелених, милих серцю країв?

Повернемося знову до складних екологічних ситуацій, що склалися, а звідси – ті великі труднощі у досягненні демографічного оптимуму через постійну масову міграцію. Багато людей із сіл їдуть на роботу в місто, і це в основному молодь. Не менша частина людей працездатного віку через відсутність робочих місць на селі виїжджають на роботу за кордон, зокрема – це жіноча половина сільського населення.

Соціальний розвиток людства, його сучасний хід по-новому інтерпретує погляд на жінку. Адже жінка – це найцінніший скарб нашої країни, з жінки починається життя, жінка надихає сильну стать на творення всього красивого, доброго і вічного. Жінка здатна перетворювати фантастичне на реальне, своїм баченням і творінням робити довколишній світ затишним, яскравим і гармонійним, а її відданість справі, її жіноча працездатність необхідні сьогодні всюди: в уряді, в парламенті, медицині, освіті, в управлінні виробництвом, і тим більше – в сільському господарстві. Адже жінка спроможна так само ефективно працювати, досягати успіху, як і чоловік. Вона, крім того, ще є матір’ю і господинею, надто відповідально ставиться до кожної справи.

То що несе на своїх плечах жінка, проживаючи в сільській місцевості?

Згадаймо минуле століття, прожиті людством роки. Тягнімо на поверхню образ жінки-трудівниці, жінки-матері, жінки-берегині, яка мов заповітна пташка, переносить на собі всі тривоги світу, всі тяготи домашніх турбот.

Жінка-селянка. Скільки горя вона пережила? Скільки сліз пролито під бунтівними чорними хмарами, що перекочувалися війнами, голодом, холодом? І на превеликий людський жаль, ці сльози проливаються по країні в нинішній час, досить неспокійний для всіх українців. І є щось таке, що властиве тільки поезії, бо знаходиться на глибині в наших серцях – невгамовне, але закохане в життя...

Священніших нема турбот на білім світі,
Як віддавать свої всі сили дітям.
Любов’ю матері дитячий сміх теплиться,

Хоч втомлююсь, та уночі не спиться.
 Дитячі носики одним рядном прикриті,
 Беззахисна вдова недугою пририта.
 Шибки від пострілів бряжчать,
 І небеса вогнями миготять,
 Жахливі ночі і жахливі дні...
 Коли ж кінець настане цій війні?
 Фарбує горе в сивину волосся,
 Сирітство голе по обійстю носить.
 Усе болить – і болі не вшухають,
 Вже плакати нічим, сліз немає.....

Ганна Саблук, «...Мати – як ціла епоха», поема [12]

Нині на вершинах дискусій, пов'язаних із ходом і перспективами аграрної реформи, часто впливає на поверхню питання про невідповідність економічної активності населення в сільській місцевості. Особливих змін сільське населення зазнало за останні десятиліття. При цьому важливим елементом даної оцінки є статевовікова структура населення. Вона дуже важлива в сільськогосподарському виробництві, заснованому переважно на ручній праці. І тому значення статі як індикатора пов'язано з існуванням розподілу праці при виконанні різного роду робіт і обов'язків у селянському дворі. При цьому важливу роль відіграє співвідношення чоловічого і жіночого населення для виконання виробничих функцій. Гендерну диспропорцію наведено у *табл. 1*.

Таблиця 1

Співвідношення чоловіків і жінок у населенні України, %

	2009		2010		2011		2012		2013	
	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки	чоло-віки	жінки
Україна	46,1	53,9	46,1	53,9	46,2	53,8	46,2	53,8	46,2	53,8
у т. ч.:										
місто	45,8	54,2	45,8	54,2	45,8	54,2	45,8	54,2	45,8	54,2
село	46,8	53,2	46,9	53,1	47,0	53,0	47,0	53,0	47,1	52,9

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Характеризуючи ситуацію безробіття, що склалося нині на селі, більшість селян перейшли на самозайнятість. Доля жінки в цьому русі більш активна, ніж чоловіка. Жінка перекладає на свої плечі все фізичне навантаження, по-сімейному (домашньому) господарює, тоді як чоловік у постійних пошуках роботи. Він придатний до фізичної праці, має особисте прагнення працювати, має здібності та виборює, шукає своє право на зайнятість. Проте економічна система не повністю використовує пропонувані на ринку праці ресурси робочої сили і цим самим не досягає межі своїх виробничих можливостей. Саме безробіття несе велику шкоду життєвим інтересам людей і системі суспільних цінностей. Для багатьох людей – це втрата власної гідності, що тягне за собою важкі психологічні потрясіння. Спостерігається тенденція росту рівня розлучень і розпаду сімей, а також показників злочинності та захворювань.

Жіноча натура побудована на життєвій гармонії: оберегати від руйнації свій внутрішній світ і вимальовувати проекцію на світ зовнішній. Глибоке розуміння й осмислення цієї суті речей допомагає жінці реалізовувати себе в житті для блага власного і блага суспільства. Звідси вона черпає натхнення, зміцнює віру в життя.

Статус жінки в сучасному житті служить своєрідним барометром для вирішення рівня соціального прогресу суспільства. Саме через призму жіночої праці та побуту краще прогля-

дається все те, що відбувається навколо, адже жіноча праця тісно пов'язана з численними проблемами відтворення трудових ресурсів та з питаннями виховання підростаючого покоління.

У зв'язку з цим, подальший розвиток умов жіночої праці зумовлює необхідність перегляду стереотипів, що склалися.

Вкрай важливим для розвитку сіл і сільських територій для підвищення добробуту чоловічого та жіночого населення повинно стати:

1. Створення робочих місць у сільській місцевості як найнеобхідніша умова. Тамтешні мешканці повинні мати постійний інтерес у цих місцях на тваринницьких фермах, заготівельних і переробних підприємствах, соціально-обслуговуючих виробництвах, установах торгівлі, громадського харчування і т.ін. І це все повинно знайти своє місце в селі, і тільки тоді розвиватимуться території, про що свідчить досвід країн Європи, США та інших економічно розвинутих країн, де автору пощастило бути, спостерігати і відчувати.

2. Навіть за умови, що в багатьох сільських населених пунктах України, за нашими оцінками, є вся необхідна соціальна інфраструктура (дорога з твердим покриттям, газ, телефон, телебачення, дитячі садочки, школи), їхні мешканці виїжджають для проживання і на роботу в міста та інші країни. За підрахунками науковців, таких є 7 млн працездатних селян. Причина – відсутність роботи, неможливість забезпечення умов проживання і роботи. Тому невідкладним є вирішення тих питань, де, крім належної заробітної плати, працівники села могли б користуватись у власному господарстві своїм відповідним транспортом, за допомогою якого вони мали б змогу підвозити дітей у садочок, до школи, добиратися на робоче місце, на ринок для заготівлі продукції на тиждень, у будинок культури, басейн і т.ін.

3. Підвищення рівня оплати праці працівникам сільського господарства до рівня цього показника в середньому по державі, адже немає ніякого пояснення тому, що в селі рівень оплати праці майже на 40% нижчий, ніж у середньому по державі. І це в той час, коли рівень соціального облаштування українського села в силу відомих усім причин є значно нижчим, що повинно компенсуватися вищим (ні в якому разі не нижчим) рівнем заробітку.

4. Бажаним сьогодні є створення соціально-культурних жіночих центрів при кожній сільській раді, в яких би концентрувалися всі проблеми життя і буття жінки-селянки: участь у громадському житті села, регіону, держави; проблеми виховання і навчання дітей; організацій проведення соціально-культурних і побутових заходів; покращення соціального облаштування територій садиб тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Важке життя нині в усіх, але селянам найважче, бо села неупорядковані. І ця справа – першочергова. Потрібно створювати престижну працю і побут у сільських місцях, швидше забезпечити селянина всім необхідним, допоки дивляться у світ маленькими вікнами білі селянські хати, допоки чути галасливий сміх сільських дітей.

Іду селом... Туман в долині в'ється,
Вся вулиця знайома до сльози.
Занедбаних хатів доволі, та здається, –
Немає вже й тинів, котрі з лози.
Все в пам'яті, немов було це вчора:
Гніздо лелече, вишні, глід, хрущі.
А на Різдво – колядки всі до двору,
А в час осінній – зморені дощі.
Туман поволі зводиться на ноги,
Сльоза у оці, як струна, біжить:
Позаростали до села дороги,
Та пам'яті нікому не спинить!
Іду... А туга тісно обіймає,
І верби в ряд, хоча ставок змілів.
Моїх батьків давно також немає,
Ні, не почують найпалкіших слів.

Аж ось дівчатка... Щирими очима
Вітаються... – і висохла сльоза,
І смуток десь лишився за плечима,
І мов по схлипу в грудях – небеса.

Ганна Саблук, «А полями жито...», 2010 р.

Перспективи подальших досліджень полягають у вдосконаленні економічного механізму привабливості життя в сільській місцевості.

Список використаної літератури

1. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Основи, 2004. – 491 с.
2. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України : звіт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/monografii/2013_ua_womens%20participation.pdf
3. Якуба К. І. Проблеми демографічного розвитку українського села / К. І. Якуба, П. Т. Саблук. – К. : Інститут аграрної економіки, 2001. – 43 с.
4. Якуба К. І. Жінки в трудовому потенціалі села : монографія / К. І. Якуба. – К. : Аграрна наука, 1998. – 280 с.
5. Юрчишин В. В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В. В. Юрчишин. – К. : Інститут економіки та прогнозування. НАНУ, 2013. – 424 с.
6. Булавка О. Г. Стан та проблеми соціального розвитку сільської поселенської мережі / О. Г. Булавка // Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент). – Розд. VIII. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012.
7. Прокопа І. В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І. В. Прокопа, О. Л. Попова // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 63–84.
8. Моргун Ф. Т. Плугом по... долях дітей / Ф. Т. Моргун. – Полтава : Полтавський літератор, 2003. – 125 с.
9. Менжерес Г. М. Жіноче серце, сповнене любові / Г. М. Менжерес. – К. : Просвіта, 2003. – 520 с.
10. Дієсперов В. С. Еволюція сільськогосподарських підприємств / В. С. Дієсперов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 290 с.
11. Населення України за 2013 рік : демографічний щорічник. – К. : Державна служба статистики, 2014. – 296 с.
12. Використані уривки з поетичних збірок автора.

References

1. Libanova, E. and Paly, O. (2004), *Rynok praci ta social'nyj zahyst* [The labor market and social protection], Osnovy, Kyiv, Ukraine.
2. Libanova, E. M. (2013), «Analytical study of women's participation in the labor force Ukraine», [Online], available at: http://www.idss.org.ua/monografii/2013_ua_womens%20participation.pdf (Accessed 3 January 2015).
3. Jacob, K. I. and Sabluk, P. T. (2001), *Problemy demografichnogo rozvytku ukrai'ns'kogo sela* [Problems of demographic development of the Ukrainian village], Institute of Agricultural Economics, Kyiv, Ukraine.
4. Jacob, K. I. (1998), *Zhinky v trudovomu potenciali sela* [Women in labor potential of village], Agricultural Science, Kyiv/ Ukraine.
5. Yurchishin, V. V. (2013), *Suchasni agrarni peretvorennja v Ukrai'ni* [Modern agrarian reforms in Ukraine], Instytut ekonomiky ta prognozuvannja NANU, Kyiv, Ukraine.
6. Bulavka, A. G. (2012), «State and problems of social development of rural POS network», *Social and economic bases of rural development (economy, business and management)*, NNC IAE, vol. VIII, pp. 83–85.
7. Prokop, I. V. and Popov, O. L. (2008), «Populated rural areas, and the threat of destructive changes», *Economics and forecasting*, vol.1, pp. 63–84.
8. Morhun, F. T. (2003), *Plugom po... doljah ditej* [Plow by... the fate of children], Poltavsk'kyj literator, Poltava, Ukraine.
9. Menzheres, G. M. (2005), *Zhinoche serce, spovnene ljubovi* [Women's heart full of love], Prosvita, Ukraine.
10. Dyesperov, V. S. (2013), *Evoljucija sil'skogospodars'kyh pidpryjemstv* [Evolution of agricultural enterprises], NNC IAE, Kyiv, Ukraine.
11. The population of Ukraine for 2013. Demographic Yearbook (2014), State Statistics Service, Kyiv, Ukraine.
12. Used excerpts from the poetry of the author.